

مطالعه نقش انگلیسی‌ها در جامعه ایران در آستانه جنگ جهانی اول

علیرضا قبادی^۱

سمانه سادات سدیدپور^۲

چکیده

جنگ و انقلاب هر دو می‌توانند واقعیات پنهان را آشکار کنند. جنگ جهانی اول، اگر چه به ظاهر امری سیاسی و نظامی بود؛ اما آثار فرهنگی و اجتماعی گوناگونی را از خود باقی گذاشت. این مطالعه با رویکرد کیفی و روش تحلیل، به دنبال بررسی اوضاع کشور ایران در آستانه جنگ جهانی اول است و می‌کوشد تا پاسخ دهد که اسناد به‌جای‌مانده، چگونه تجربه این دوران را درک کرده‌اند و کدام مسائل اجتماعی، ناشی از حضور انگلیسی‌ها در ایران بوده است؟ از مجموع اسناد گردآوری‌شده در موضوع جنگ جهانی اول با توجه به معیار ورود به شیوه نمونه‌گیری هدفمند، اسنادی برای بررسی انتخاب شدند و با رسیدن به اشباع نظری، جمع‌آوری نمونه‌ها متوقف شد. به‌عنوان مهم‌ترین مسئله اجتماعی می‌توان به وجود شبه‌انومی در این دوران اشاره کرد. کشور ایران در اثر دخالت قدرت‌های بیگانه از جمله انگلستان و حضور انگلیسی‌ها در جامعه ایران به‌ناچار گرفتار آنومی شد و این آنومی تحمیلی را می‌توان شبه‌انومی گفت. در این میان، گروه‌های مختلف اجتماعی اعم از مقامات و طبقات عادی دو دسته شدند، یک گروه به منفعت آنی خود توجه داشتند و با انگلیسی‌ها همراه شدند و گروه دوم تلاش می‌کردند که ضمن مبارزه با دخالت انگلیسی‌ها در اداره امور داخلی کشور، خطر وجود انگلیسی‌ها را از نظر دور ندارند که این دوگانگی، بسترساز مسائل مختلف برای جامعه ایران از این زمان به بعد گردید.

واژگان کلیدی:

ایران، انگلستان، جنگ جهانی اول، جامعه ایران، نقش انگلیسی‌ها.

درجه مقاله: علمی - ترویجی

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۲۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۵/۱۰

^۱ عضو هیئت‌علمی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی، Ghobadism@gmail.com

^۲ نویسنده مسئول: سمانه سادات سدیدپور، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی - گرایش بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه

خوارزمی، sama.sadid@gmail.com

مقدمه

نقش و اهمیت حضور انگلیسی‌ها در ایجاد مسائل اجتماعی برای کشور ایران در آستانه جنگ جهانی اول، قطعاً قابل چشم‌پوشی نیست. انگلیس که موفق شده بود سیاست‌ها و اقدامات عثمانی را نقش‌برآب کند (عاشوری نژاد و شجاعی، ۱۳۹۴: ۱۱۲-۸۷)، هم‌زمان برای اقدام مشابه در ایران آماده می‌شد.

آستانه جنگ جهانی اول، نویدبخش حضور و به‌وجود آمدن سیطره‌ای از کنش‌های بین‌المللی در ایران شد که این سیطره ساختار جامعه ایران را دگرگون کرد. ایرانی که پس از انقلاب مشروطه توسط متخاصمین مورد تهاجم قرار گرفته (فوران، ۱۳۸۵: ۳) و تا آستانه ورشکستگی پیش رفته بود (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۲)؛ سیطره‌ای که از مدت‌ها قبل برای آن برنامه‌ریزی شده بود.

در هیچ کشوری به اندازه انگلستان حس رقابت تحریک نشده بود. انگلستان از زمانی که در وضع برزخی بین قرون وسطی و جهان جدید می‌زیست، اگر چه چند صباحی انحصار پرتغالی‌ها را با کمال حقارت تحمل نمود؛ اما اندیشه درافتادن با آن دولت را در سر داشت، آن هم با سلاح خود پرتغالی‌ها و در میدان کار خود پرتغالی‌ها که دشمن آن‌ها محسوب می‌شد. پس کاشفان و تجار اوایل دوره خاندان تئودور در اجرای میل و علاقه خود تلاش کردند به هند دست یابند و بر گنجینه‌های افسانه‌ای شرق چنگ اندازند. جز این فکری در سر نداشتند که برای اجتناب از رقابت پرتغالی‌ها راه اختصاصی تازه‌ای برای رسیدن به مقصد محبوب خویش جستجو کنند. راه‌های شمال غربی و شمال شرقی را که می‌پنداشتند متناسب باشد، با احراز توفیق آزمایش کردند (کرزن، ۱۳۵۰: ۱۷۰). سیاست استعماری انگلستان در هند و آسیای جنوبی چنان اقتضا می‌کرد که با دول مجاور هندوستان، روابط دوستی برقرار سازد و از طریق روابط دوستانه، مقاصد استعماری خود را پیش ببرد؛ به‌ویژه ایران که از لحاظ موقعیت جغرافیایی و راه‌داشتن به معابر هندوستان و داشتن عظمت و قدرت در خاورمیانه، بیش از سایر کشورها مورد توجه انگلستان بود (شمیم، ۱۳۴۵: ۶۸). از این رو، دولت قاجار در نقشه‌های سیاسی کشورهای پر قدرت قاره اروپا، کشوری دارای موقعیتی راهبردی به شمار می‌رفت. در این دوره با ظهور ناپلئون و تشدید رقابت‌های استعماری قدرت‌های بزرگ با یکدیگر، کشور ایران به دلایل متعددی از جمله همسایگی با هندوستان جایگاه مهم‌تری در رویارویی‌های سیاسی به دست آورد. در این میان، انگلیسی‌ها ایران را به منزله محل عبوری راهبردی برای دفاع از هندوستان تشخیص دادند؛ به

همین دلیل دشمنان انگلستان، فرانسه و روسیه هم که مایل بودند هندوستان را تصرف کنند، تسلط بر ایران را مقدمه پیروزی بر انگلیسی‌ها دانستند و به این ترتیب، ایران برای انگلیسی‌ها اهمیت زیادی پیدا کرد (مهدی‌نسب، ۱۳۹۳: ۳).

دولت انگلیس که تلاش می‌کرد مالکیت خود را در منطقه توسعه دهد (لایارد، ۱۳۶۷: ۵). بر شمار مأموران انگلیسی در ایران افزود. برای انگلیسی‌ها، ابتدا شناخت ایران اهمیت داشت و برای این کار روش حضور نامحسوس در ایران را انتخاب کردند. انگلیسی‌ها تعدادی از مأموران سیاسی خود را با عناوین مختلف همچون پزشک، باستان‌شناس، بازرگان، سیاح و بسیاری از عناوین دیگر به ایران فرستادند تا ایران را بشناسند و برای رسیدن به اهداف خود اطلاعات کافی به دست آورند. این مأموران وظیفه داشتند تاریخ، فرهنگ و سایر جنبه‌های زندگی ایرانیان را بررسی کنند. شناخت این مأموران به حدی بود که پس از مدتی به‌طور کامل در ابعاد تجاری-اقتصادی به جاده‌ها و راه‌های ارتباطی اشراف داشتند (کاساکوفسکی، ۱۳۵۵: ۹۹-۹۸). تلاش انگلستان برای حذف حضور آلمان در ایران نیز مشهود بود (شرافتی‌مقدم، ۱۳۹۵: ۷)، همچنین سرکوب هرگونه مخالفت و نارضایتی مردم، اختلاف‌افکنی بین ایلات و قبایل، ظلم و تعدی به مردم در لباس حاکمان داخلی (مرادی‌خلج و نامداری‌منفرد، ۱۳۹۵: ۵) و تلاش برای حفظ منافع اقتصادی انگلیسی‌ها در ایران (آدینه‌وند و دیگران، ۱۳۹۴: ۹۴-۸۰) برخی از پیامدهای تأییدشده هستند که به‌دلیل حضور انگلیسی‌ها در کشور ما به وجود آمدند. در واقع این حضور، آستانه رخدادهای جدید در پدیده‌های اجتماعی فرهنگی ایران بود.

جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴م)، نخستین جنگی بود که ۲۶ کشور از جمله کشور ما را هم‌زمان درگیر کرد (تیلور، ۱۳۷۴: ۲۷-۱) و به‌رغم اعلام بی‌طرفی ایران، دولت‌های روبه‌روی هم برای ویرانی ایران هم‌پیمان شدند. اگر چه در شمال و جنوب کشور مقاومت‌هایی صورت گرفت؛ اما این مقاومت‌ها بی‌نتیجه بود و کشور تا آستانه تجزیه پیش رفت (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۱۱۵) و ایران در مقام یک کشور بی‌طرف به‌اندازه کشورهای درگیر در جنگ و حتی بیشتر از آن‌ها آسیب دید (مجد، ۱۳۸۷: ۱۹). در این میان، انگلیسی‌ها یکی از دولت‌هایی بودند که بیشترین خسارت را به کشور وارد کردند. انگلیسی‌ها دولت ملی ایران را بی‌کفایت می‌دانستند و از نابسامانی‌های موجود در اداره کشور سوءاستفاده می‌کردند و ادعا داشتند امنیت جنوب ایران فقط حاصل حضور آن‌ها است (کرزن، ۱۳۵۰: ۱۷۰)؛ البته انگلیسی‌ها برای حضور خود در مناطق مختلف

توجهی‌های داشتند؛ برای نمونه اوکانر ذکر کرده است که به‌علت مسدودشدن راه‌های تجارتهای، عملیات خشونت‌آمیز و راهزنی‌ها که همه علیه انگلیسی‌ها بود، لزوم نوعی مداخله جهت برقراری نظم و تأمین امنیت مسافران ضرورت داشت (اوکانر، ۱۳۷۶: ۶۶)، تا آنجا که حتی سر جرج بارکلی وزارت خارجه ایران را تهدید کرد اگر اعاده نظم زیر نظر انگلیسی‌ها نباشد، دولت انگلیس اقدام می‌کند (نصیری طیبی، ۱۳۸۴: ۳۷). دلخوربودن ایرانیان از این حضورهای تحمیلی سبب شد مسائل ملی جدیدی برای جامعه ایران به‌وجود آید؛ این مقاله به‌دنبال پیداکردن این مسائل است. احساس بحران و خودآگاهی نسبت به آن بیش از هر چیز در بروز بحران و وسعت مشکلات کشور تأثیرگذار بوده است (معیدفر، ۱۳۷۹: ۱۳).

علی‌رغم مطالعات گسترده در زمینه جنگ جهانی و اثرات آن بر کشور، به پژوهشی که به بحث اوضاع ایران در آستانه جنگ جهانی اول بپردازد و به‌لحاظ روشی و محتوایی به این مطالعه نزدیک باشد و تأکید آن بر پیامدهای اجتماعی حضور انگلستان در ایران باشد، دست نیافتیم. با این حال، گروه نخست پژوهش‌هایی هستند که به نقش انگلیسی‌ها در براندازی دودمان قاجار توجه دارند. پژوهشگران، روابط ایران و انگلیس را در عصر قاجار پرفرازونشیب می‌بینند (دیناری، ۱۳۹۶: ۱۳۸). برخی از پژوهش‌ها پایه‌گذاری روابط دیپلماتیک انگلیسی‌ها با ایران را به سلطنت فتحعلی شاه قاجار می‌رسانند (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۵)؛ اما برخی ریشه آن را به دوره صفوی برمی‌گردانند (تقیزاده مقدم، ۱۳۷۷: ۱۹۲).

بر اساس این گروه از مطالعات، انگلستان برای هر منطقه از ایران برنامه‌ای مختص به ناحیه داشته است:

جدول ۱- برنامه ویژه انگلستان برای برخی از مناطق مختلف کشور بر اساس مطالعات علمی انجام‌گرفته

پژوهشگر	سال	عنوان پژوهش	منطقه	ویژگی منطقه	برنامه ویژه انگلستان
گشتی	۱۳۹۳	علل و چگونگی اشغال خوزستان به‌وسیله بیگانگان در طی جنگ‌سال‌های اول و	خوزستان	محل اکتشاف نخستین چاه‌های نفت، مجاورت با کرانه‌های خلیج فارس و	استمرار تسلط بر آبراه مهم خلیج فارس (گشتی، ۱۳۹۳: ۳)

	وجود رود کارون		دوم جهانی (با تأکید بر نقش انگلستان).		
حفظ منافع اقتصادی انگلستان (آدینه وند، رضایی و سپه‌وند، ۱۳۹۴: ۱۴۲)	موقعیت جغرافیایی منطقه، کارکردهای مالی و نظامی برای قاجارها، نفوذ خاندان امرایی بین	لرستان	اوضاع سیاسی - اجتماعی منطقه طرهان در دوره قاجار (۱۳۰۴ - ۱۱۷۴ ش./۱۹۲۵ - ۱۷۹۴ م.)	۱۳۹۴	آدینه رضایی و سپه‌وند
برقراری روابطی با سران بلوچ برای حفظ منافع انگلستان (سرفرازی، ۱۳۸۵: ۵۸-۴۱).	وجود منفعت برای انگلستان در مقابل آلمان	سیستان و بلوچستان	بلوچستان در جنگ جهانی اول	۱۳۸۵	سرفرازی
حذف حضور آلمان (شرافتی مقدم، ۱۳۹۵: ۷۷)	حضور آلمان	شرق ایران	پیامدهای اجتماعی و اقتصادی جنگ جهانی اول در شرق ایران (سیستان، قائنات و خراسان از سال ۱۹۱۰ - ۱۹۳۰ م.)	۱۳۹۵	شرافتی مقدم
سرکوب هرگونه مخالفت و نارضایتی مردم اختلاف‌افکنی بین ایلات و قبایل ظلم و تعدی به مردم در لباس حاکمان داخلی ورود ژاندارمری به‌نفع آلمانی‌ها و شکست آن‌ها (عطایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۹-۷۱).	رقابت‌های شدید ایلات و عشایر، اقدامات تحریک‌آمیز شعاع‌السلطنه، نارضایتی بسیار مردم	فارس	تعاملات و تقابلات صولت‌الدوله قشقایی و ژاندارمری فارس در آستانه و نخستین سال‌های جنگ جهانی اول (۱۳۳۴ - ۱۲۲۹ ق./۱۹۱۱ - ۱۹۱۶ م.)	۱۳۹۵	عطایی و نوری، مرادی خلج و نامداری منفرد

گروه دوم پژوهش‌هایی هستند که در بررسی‌های خود به برخی از مسائل اشاره کرده‌اند که ناشی از حضور انگلیسی‌ها در ایران بودند و از جمله به موارد زیر می‌توان اشاره کرد: ناامنی راه‌ها، دزدی، قتل، غارت و تعرض به حقوق اجتماعی. در زمینه اقتصادی نیز قحطی، کمبود غلات، احتکار و فقر عمومی، ظلم و تعدی و ضبط اموال مردم و شاکی‌بودن مردم، روی گردانی ایلاتی مثل قشقایی‌ها از حکومت. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۱۸۷؛ شریف‌کاشانی، ۱۳۶۲: ۲۴۵؛ شرافتی‌مقدم، ۱۳۹۵: ۷۷).

در مجموع، می‌توان گفت در مطالعات بیشتر به رویدادهای پس از جنگ جهانی اول توجه شده است (دالوند، ۱۳۹۲: ۱۶۳) و قریب‌به‌اتفاق محققان با اندک تفاوت‌های جزئی، به دلیل شباهت موضوعی به این نتیجه رسیده‌اند که مداخله دولت‌های روسیه و انگلیس باعث شد ایران در عمل دستخوش تجزیه سیاسی شود.

از بین مطالعات این حوزه، برای نوشتار حاضر، مطالعه ایمان اسعدی در سال ۱۳۹۵، جزو معدود مطالعاتی است که به وضعیت قبل از جنگ جهانی توجه نشان داده است و اشاره دارد که در اوایل قرن بیستم میلادی نیز رقابت‌های انگلیسی‌ها و روسیه در نهایت منجر به تقسیم ایران شد (اسعدی، ۱۳۹۵: ۲۱۱)، اما کمتر مطالعه‌ای به بررسی اوضاع ایران در آستانه جنگ جهانی اول علی‌رغم اهمیت آن پرداخته است و مطالعاتی هم که با عنوان آستانه جنگ جهانی اول نگاشته شده، ناخودآگاه به دلیل فقر منابع به سمت وقایع پس از جنگ جهانی کشیده می‌شود؛ چرا که به‌واقع اسناد برای بررسی این دوره به‌قدر کافی در دسترس نیست و به نظر می‌رسد، به‌نوعی دست‌های حاکم بر جریان‌های این مقطع زمانی، در حد توان خود فعالیت‌های‌شان را حتی از دید دولت وقت مخفی کرده‌اند.

این پژوهش یک پژوهش کیفی مبتنی بر اسناد موجود است. روش تحلیل داده‌ها در این مطالعه تحلیل مضمون است. پرسش اصلی مطالعه این است که نقش انگلیسی‌ها در جامعه ایران در آستانه جنگ اول جهانی چه بوده است و انگلیسی‌ها چه مسائلی را برای جامعه ایران به وجود آوردند؟ به‌علت گستردگی مسائل، بیشتر مسائل اجتماعی مورد توجه این پژوهش است. جامعه شناسان به‌طور معمول، مسئله اجتماعی را وضعیت اظهارشده‌ای می‌دانند که با ارزش‌های مورد پذیرش گروه بزرگی از مردم مغایرت دارد و معتقدند باید برای تغییر آن وضعیت اقدام کرد. آن‌ها

معمولاً در بررسی مسائل اجتماعی به وضعیت‌هایی که فقط از نظر اجتماعی مشکل‌آفرین و مضر بوده و مردم آن‌ها را مسئله تلقی کرده‌اند، توجه می‌کنند (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۸۳: ۱۲).

چهارچوب نظری

مبنای اصلی نظری در این پژوهش، نظریه تفسیرگرایی کلیفورد گیرتز است. از دید وی هر پدیده‌ای در واقع یک تجربه است، ما زمانی به سراغ تجربه‌ها می‌رویم که پایان یافته باشند (گیرتز، ۱۹۶۸: ۲۰-۱۰) گیرتز بر اساس تفسیر متن کار خود را آغاز می‌کند. متن‌ها با برجسته‌سازی برخی عناصر و کم‌رنگ کردن عناصر دیگر از یک سو داستان را روایت می‌کنند و از سوی دیگر تلقی خود را از مسائل و پدیده‌ها در آن می‌گنجانند و به ما پاسخ‌هایی می‌دهند. متن تاریخی برخلاف متن‌های فرهنگی از امر مناقشه‌برانگیز، بری است؛ از آن‌رو که به دلیل ویژگی‌های ساختاری متن و ثبات آن می‌توان تفسیر بی‌طرفانه ارائه داد. امر مناقشه‌پذیر را می‌توان همان رویه پنهان و نهفته متن قلمداد کرد که کشف آن‌ها به ادراک ما کمک می‌کند (بارکر، ۱۳۸۷: ۳۱۱). پاسخ به این پرسش از نظر گیرتز مهم است که چگونه می‌توان «درک دیگری» را فهمید. از دید وی برای درک و تفسیر مشاهدات، بایستی به سراغ کشف معناهای درون اعمال رفت (گیرتز، ۱۹۸۶: ۲۰-۱۰). گیرتز الگوها را به دو صورت مطرح می‌کند: «الگویی برای چیزی بودن» و «الگویی از چیزی بودن». در مورد نخست یعنی الگویی از چیزی، مسئله بر سر آن است که با دستکاری رفتاری نمادین آن‌ها را به چنان ترکیبی برسانیم که به انطباق با یک نظام غیرنمادین از پیش استقرار یافته برسند. در حالت دوم یعنی در الگویی برای چیزی، تأکید بر دستکاری نظام‌های غیرنمادین به گونه‌ای است که مناسبات آن‌ها در یک نظام نمادین به بیان درآیند (گیرتز، ۱۹۶۶: ۸-۷).

در کنار نظریه تفسیرگرایی، ما از نظریه اسکاچ پل نیز استفاده می‌کنیم. نظریه اسکاچ پل به ما این آموزه را می‌دهد که باید اهمیت اراده کنشگران را باور کرد. او به اراده کنشگران در رخدادهای اجتماعی به‌ویژه در رخدادهای انقلابی می‌اندیشد.

اسکاچ پل در دوره اول در سطح ساختار داخلی = نخبگان حاشیه‌ای + بحران‌های سیاسی +

شورش‌های دهقانی

اسکاچ پل در دوره اول در سطح ساختار بین‌المللی = فشار بین‌المللی

اسکاچ پل در دوره دوم در سطح ساختار داخلی = اهمیت آگاهی و اراده کنشگران و عاملان انقلاب

ما در این پژوهش سعی می‌کنیم با عنایت به نظرگاه اسکاچ پل و با رویکرد برساختی هویت، ایرانیان و انگلیسی‌ها را در رویارویی با یکدیگر بازنشاسیم (اسکاچ پل، ۱۳۸۹: ۱۹).

روش پژوهش

این تحقیق در الگوواره تفسیرگرایی و به‌شیوه کیفی صورت گرفته است. در پژوهش‌های تفسیرگرایانه، محقق به دنبال کشف لایه‌های عمیقی از معنا است و بدین منظور دست به کنکاش و بررسی می‌زند. از دید گیرتز، واقعیت اجتماعی را باید به صورت یک متن مشاهده کرد. پژوهشگر در یک رابطه فعال با میدان تحقیق، میدان و موضوع را بازسازی و بازتفسیر می‌کند؛ به نوعی که در نهایت آن را بازآفرینی می‌کند. در اینجا این نقد وارد است که این تفسیر را چیزی نمی‌تواند ثابت کند؛ لیکن گیرتز همچنین ادعایی ندارد که واقعیت را کپی برداری کرده است بلکه مدعی است که واقعیت را در دستگاه ذهنی پژوهشگر بازسازی می‌کند و دوباره آن را تولید می‌کند (گیرتز، ۲۰۰۰: ۳).

پژوهش حاضر مبتنی بر اسناد انجام شده است و در تلاش است استنباط علی از اوضاع جامعه صورت گیرد و علت رویدادها را آشکار کند. به زعم ما، رویدادها بازتاب نیروها و انگیزه‌های خاص سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و یا اجتماعی هستند، نه حاصل عقلانیت صرف کنشگران. این مطالعه، مبتنی بر اولویت‌دادن به متن است. منابع مورد استفاده در این پژوهش، مدارک و اسناد مکتوب از نوع منابع دست‌اول هستند. منظور این مطالعه از سند، دقیق آن چیزی است که فلیک گفته است. سند، متن نوشته شده یا ضبط شده‌ای است که بخشی از واقعه یا واقعیت را در بر می‌گیرد. متن رسانه‌ای است که از طریق آن، افراد، کنش‌ها و واقعیت‌ها را نظاره می‌کند (فلیک و دیگران، ۲۰۰۴: ۲۸۵-۲۸۴).

می‌توان گفت این پژوهش، یک تحقیق تاریخی است. تاریخ فعالیت‌ها است که در عین اینکه بسیار کاربردی است، بسیار نظری هم هست (گریستن، ۲۰۰۹: ۳). خواندن تاریخ به ما کمک می‌کند تا مردم، جوامع و تغییرات را درک کنیم و جامعه‌ای را که در آن زندگی می‌کنیم، بشناسیم (پادمانهان، ۲۰۱۱: ۳۸۲). هدف پژوهش تاریخی، بازسازی گذشته در زمینه

فرضیه‌ای است که در زمان حال تدوین می‌شود. دستیابی به این هدف مستلزم جمع‌آوری اطلاعات به صورتی منظم و عینی، ارزشیابی و تلفیق اسناد و مدارک و رسیدن به نتایج قابل دفاع است. برای رفع نیاز و دسترسی به اسناد، رجوع به منابع کتابخانه‌ای و بایگانی الکترونیکی پایان‌نامه‌ها مفید است (گریستن، ۲۰۰۹: ۳)

در پژوهش تاریخی تعصبات پژوهشگران ممکن است منجر به حذف برخی از مسائل و یا تفسیر اغراق‌آمیز مسائل دیگر شود؛ بنابراین باید در مورد اعتبار مدارک دقت کافی به عمل آید. پس هر چه حوزه مطالعه وسیع‌تر باشد، شکاف تحلیل بیشتر می‌شود و ممکن است برخی از شکاف‌ها به علت تفاوت زمانی مورخ با رویدادها پر نشود؛ به همین دلیل، این مطالعه تنها به اسناد بخش اول، پیش از جنگ جهانی اول (۱۳۲۸-۱۳۲۲ق.) اکتفا نموده است. از طرفی، سفرنامه‌ها از این مطالعه کنار گذاشته شدند؛ به این دلیل که بنا به تجربه پژوهشگران از مطالعه سفرنامه‌ها، بیشتر آن‌ها با رویکرد سیاسی و بدون توجه به شناخت دقیق اوضاع کشور نگاشته شده‌اند (مجربی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۱۴-۹۷)؛ همچنین اگر چه به سفرنامه‌ها به عنوان یکی از منابع مهم شناخت ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع توجه شده؛ اما این توجه همواره با محدودیت‌هایی در فهم، شناخت و تفسیر نیز همراه بوده است (میرزایی و رحمانی، ۱۳۸۷: ۷۷-۵۵).

جامعه آماری، اسناد محرمانه دولتی جنگ جهانی اول در ایران هستند که به کوشش بهروز قطبی در پاییز ۱۳۷۰ ش. گردآوری و منتشر شده است. از بین مجموع اسناد ثبت‌شده در کتاب، بیش از ۶۰ سند مربوط به آستانه جنگ جهانی اول هستند که از این تعداد نمونه‌گیری شد و در این مطالعه از نمونه‌گیری مبتنی بر هدف استفاده شد. در مرحله اول اسناد آستانه جنگ جهانی اول انتخاب شد و سایر اسناد کنار گذاشته شد. معیار ورود اسناد به نمونه‌گیری، ویژگی مرتبط بودن با حضور انگلیسی‌ها در ایران هست.

جدول ۲- جامعه آماری اسناد

دریافت کننده	ارسال کننده	تاریخ نامه	موضوع نامه	
مقام منیع وزارت داخله	هیئت نمایندگی بریتانیا در تهران	۳ محرم ۱۳۲۸ق.	نامه سفارت انگلیس در خصوص مصادره اموال مستعمره چیان توسط تنگستانی ها	نامه بدون درج پاسخ
وزارت جلیله داخله	وزارت امور خارجه	۲۹ جمادی الثانی	شکایت وزیرمختار انگلیس از اقدامات ملاخورشید	نامه بدون درج پاسخ
حکومت بنادر و جزایر خلیج ایران، بوشهر	والی فارس، نظام السلطنه	۲۶ رجب/۳۱ سرطان ۱۳۲۹ق.	تلگرام های والی فارس به حکمران بوشهر، تلگرام اول نظام السلطنه	نامه
حکومت بنادر و جزایر خلیج ایران، بوشهر	والی فارس، نظام السلطنه	۶ شعبان، ۹ اسد ۱۳۲۹ق.	تلگرام های والی فارس به حکمران بوشهر، تلگرام دوم والی فارس	پاسخ نامه
وزارت داخله	وزارت امور خارجه، اداره روس	۱۴ محرم ۱۳۲۸ق.	برافراشتن پرچم دولت های بیگانه برای مصون ماندن از تعقیب و تعرض مأموران دولتی	نامه
کارگزاری خراسان	وزارت امور خارجه- اداره روس	۲۳ ذی القعدة ۱۳۲۸ق.	مخالفت کنسولگری با برداشتن پرچم	پاسخ نامه
خطاب به عموم	اعلان دولت	۱۷ ذی حجه الحرام ۱۳۲۹ق	تعیین تعرفه تلگراف در مجلس	اعلامیه
کمیته اتحاد اسلام گیلان	وزارت داخله	۱۵ رمضان ۱۳۳۰ق.	بیانیه کمیته اتحاد اسلام (نهضت جنگل) در باره بمباران مردم فومن توسط هوآپیماهای انگلیسی	بیانیه
حکومت بنادر	وزارت امور خارجه	۱۲ رجب ۱۳۳۱ق.	نبرد دلبار و تلگرام حکمران بنادر به وزارت خارج	نامه بدون درج پاسخ
وزارت امور خارجه	رکن الوزرا	۲۸ ذی القعدة ۱۳۹۱ق.	نگرانی کنسول انگلیس از اوضاع اصفهان	نامه بدون درج پاسخ

تحلیل داده‌ها در این پژوهش با استفاده از تحلیل مضمون صورت گرفت. تحلیل مضمون روشی است برای دیدن متن، برداشت و درک مناسب از اطلاعات به‌ظاهر نامرتب که با روش‌های گوناگونی قابل‌اجرا است. در این مطالعه از بین انواع روش‌های تحلیل مضمون، روش شبکه‌مضامین استرلینگ، آتراید استفاده می‌شود. استرلینگ، آتراید، شبکه‌مضامین را در نظر می‌گیرند. شبکه‌مضامین بر اساس روش مشخص، پایین‌ترین سطح قضایای پدیده را از متن بیرون می‌کشد (مضامین پایه)، سپس با دسته‌بندی این مضامین پایه‌ای و تلخیص آن‌ها، به اصول انتزاعی‌تر دست پیدا می‌کند (مضامین سازمان‌دهنده)، در قدم سوم این مضامین عالی در قالب استعاره‌های سیاسی گنجانده شده و به‌صورت مضامین حاکم بر کل متن در می‌آیند (مضامین فراگیر) (استرلینگ، آتراید؛ ۲۰۰۱: ۳۸۸).

یافته‌ها

مضمون فراگیر. جامعه ایران در آستانه جنگ جهانی اول

الف. مضمون سازمان‌دهنده

انگلیسی‌ها در آستانه جنگ جهانی اول هنوز تسلط سیاسی در ایران ندارند و در بین حکمرانان جایگاهی ندارند، اگر چه با پیگیری‌های حقوقی در ظاهر و سیاست‌های فتنه‌انگیزی، سعی در تحکیم جایگاه خود دارند. این در حالی است که حتی آن قدر قدرت ندارند که بتوانند اموال خود را حفظ کنند. انگلیسی‌ها، برای افراد ایرانی که به‌زعم خود اموال سفارت را برده‌اند، از لقب غارتگر استفاده می‌کنند و به مردم ایران نوعی نگاه از بالا دارند؛ اما حتی صورت اموال را در نامه‌نیاورده‌اند و تنها مقدار دقیق هزینه‌برآوردشده را ذکر می‌کنند که معلوم نیست بر چه اساسی به دست آمده است. در مجموع، بر اساس اسناد محرمانه دولتی، شخصیت انگلیسی‌ها در ایران را می‌توان به شرح زیر ارزیابی کرد:

۱- وزیرمختار انگلستان به انقلابیون تهمت می‌زند که قصد شرارت دارند: «... یک فقره از مال التجاره که از آن خط عبور می‌کرده سرقت نموده و آدمی را هم به قتل رسانده است»

(قطبی، ۱۳۷۰: ۱۹)؛^۱ اما ذکر نمی‌کند که این مال التجاره متعلق به چه کسی بوده یا فرد مقتول کیست و تنها موردی که آشکار بیان می‌کند این است که انتظار قلع‌و‌قمع انقلابیون را از دولت دارد. ۲- از دید کنشگر انگلیسی، فرد ایرانی در صورتی که مطابق منفعت انگلیسی‌ها رفتار نکند، غارتگر، راهزن، قاتل و شایسته قلع‌و‌قمع خواهد بود.

۳- انگلیس حق خود می‌داند که به مقامات ایرانی دستور بدهد و آن‌ها را خدمتگزار خود می‌داند و تا وقتی که مطالبات خود را به دست نیاورد، کوتاه نمی‌آید. سیاست‌های انگلستان در حالی است که حتی آن قدر قدرت ندارد که بتواند اموال خود را حفظ کند و اگر مسئولین داخلی با این کشور همکاری نمی‌کردند، به‌طور قطع قدرتی برای نفوذ نداشت. انگلیسی‌ها چشم طمع به گمرکات کشور و اموال احمد خان دریابگی حکمران بنادر داشتند. بنا بر اسناد محرمانه مطالعه‌شده، مخاطب اصلی انگلیسی‌ها در ماجرای دزدی، خود دریا بیگی و آصف‌الدوله هستند که بر تنگستان حکومت داشتند. والیان حکومت ایران را مانند خدمتگزاران خود خطاب می‌کنند و می‌گویند: «خوب است مقرر شود از پولی که سالیانه از گمرک به جناب دریا بیگی می‌رسد این وجه را بپردازد» (همان، ۱۸)

۴- هیچ مقامی برای انگلیسی‌ها حائز اهمیت نبود، مگر وقتی که نیاز به حضورشان بود تا دستورات وزیرمختار را انجام دهند، حتی چنین افرادی نیز در صورت لزوم کنار گذاشته می‌شدند.

۵- هرکجا منفعتی بود، انگلستان بدون توجه به قوانین کشورها ورود می‌کرد تا تسلط اقتصادی خود را بالا ببرد و مأموران این دولت حاضر بودند برای رسیدن به اهداف خود تمام امکانات ناحیه را از بین ببرند. از این رو، یکی از بزرگ‌ترین مسائل اجتماعی ایرانیان مبارزه، درگیری با همین گروه‌ها بود که به مسائل اجتماعی دامن می‌زدند تا منفعت خود را کسب کنند.

^۱ در این زمینه بنگرید به: شکایت وزیرمختار از اقدامات ملاخورشید، وزارت امور خارجه اداره انگلیس، مورخه ۲۹ جمادی‌الثانی، نمره ۱۷۰۰۹ - ۱۵۳۰ به وزارت جلیله داخله

نمودار ۱- شخصیت انگلیسی‌ها در ایران

ب. مضامین سازمانده. مردم در آستانه جنگ جهانی اول

یکی از بزرگ‌ترین مسائل اجتماعی تاریخ ایرانیان مبارز، درگیری با زیاده‌خواهان بود که به مسائل جامعه ما دامن می‌زدند تا منفعت خود را کسب کنند. نخبگان حاشیه‌ای می‌توانند نقش مثبت یا منفی ایفا کنند. در این بخش، نخبگان ایرانی در مبارزه با حضور انگلیسی‌ها دو دسته شدند، دسته‌ای به ورود آن‌ها کمک می‌کردند و شرایط را برای رسیدن آنان به هدف فراهم می‌ساختند و دسته دیگر در باره حضور انگلیسی‌ها مقاومت می‌کردند.

مضامین پایه

موافقان حضور انگلیسی‌ها در ایران

به‌واسطه تطمیع و فریب انگلیسی‌ها در ایران، موافقان حضور کم نبودند؛ اما با توجه به اسناد، به دو نمونه آن‌ها اشاره می‌شود.

رکن‌الوزراء، از آن دسته مسئولان ایرانی که به‌جای آنکه حامی و نگران جان و منافع مردم باشد، هویت ملی خود را تغییر داده و حامی منافع انگلیسی‌ها بود. میرزا ابوالحسن خان معاضدالسلطنه در سه دوره رئیس وزارت تلگراف بود. وی از جمله افرادی است که هر زمان انگلیسی‌ها به مقامی سرسپرده نیاز داشتند، او را برای مأموریت می‌فرستادند. اسناد نشان می‌دهد مردم و مسئولان دیگر با حضور معاضدالسلطنه موافق نبودند. در اسناد مورد مطالعه، اعتراضاتی به این مسئله ثبت شده است؛ به‌طور نمونه در دست‌نوشته او آمده است:

امروز بیست و هشتم شرحی از جنرال قنصلگری انگلیس رسید که خلاصه آنرا ذیلاً بعرض میرساند: نظر بحالت انقلابی که این چند روز اخیر در شهر موجود شده و مخصوصاً نظر به تیراندازی که دیشب در حوالی قونسولخانه و سایر محل‌های شهر شده، [تکلیف خود می‌داند اطلاع دهد چنانچه خسارتی یا صدمه بجان و مال اتباع دولت انگلیس ساکنین این شهر وارد شود دولت معظم‌الیه دولت ایران را مسئول خواهد دانست]. چون عجالاً نایب‌الحکومه در کنار نیست فوری از طرف دولت به رئیس نظمیه ابلاغ کردم حفاظت شود. کوشش تعیین نایب‌الحکومه از ضروریات فوری است. بیم مخاطرات می‌رود^۱ (قطبی: ۱۳۷۰: ۶۹).

بدلیل این خود دست‌نشاندهی مقامات انگلستان، وابستگی غیرمیهنی پدید آمد که موجب دورافتادن مقام مسئول از مردم می‌شود و هویت مردم خود را نابود می‌کند، مشارکت مردم و دولت را عملاً غیرممکن می‌کند و تنها با بخشی از مردم که در جهت منافع آن‌ها تطمیع شده یا فریب خورده‌اند، همراه می‌شود.

مخالفان حضور انگلیسی‌ها در ایران

در ایران، همواره افرادی بودند که با حضور خودمحمور انگلیسی‌ها در ایران مخالفت داشتند. این تنش‌ها در آستانه جنگ جهانی اول هم در اقصی نقاط کشور دیده می‌شد. احمد خان دریا بیگی، حکمران کل بندرهای خلیج فارس؛ حضرت آقای نجفی از علمای اصفهان که در جریان آشوب‌های اصفهان از ایشان خواسته شد اوضاع را مدیریت کنند. ملاخورشید از مبارزان ناشناخته تنگستان که ظاهراً ضربات مهلکی بر قشون و سربازان و نمایندگان استعمار انگلیسی‌ها

^۱ در این زمینه بنگرید به: نگرانی کنسول انگلیس از اوضاع اصفهان، تلگراف رمز به وزارت امور خارجه، مورخه ۲۹

در بوشهر وارد کرد و وزیرمختار را به اقدام واداشت. زائر خضر خان امیر اسلام تنگستانی از رهبران دلیران تنگستان که دستور قتل وی توسط انگلیسی‌ها و سرسپردگان او در اسناد تأیید شده است و شیخ حسین چاه کوتاهی از دلاوران تنگستان که پس از سال‌ها مبارزه با متجاوزان انگلیسی، فریب نیروهای انگلیسی را خورد و بین او با زائر خضر خان اختلاف انداختند و در نهایت در نبردی نابرابر همراه با پسرانش در نخلستانی به محاصره قوای انگلیس درآمدند و کشته شدند، از جمله این مبارزان بودند که هر یک به نوعی با دخالت مستقیم انگلستان سرکوب شدند، چنانچه به‌طور نمونه، در دستور قتل زائر خضر خان تأیید شده است:

...حالا تلگراف حضرت عالی را به شیخ حسین دیدم که تأکید فرموده‌اید با زائر خضر بجنگند و زنده یا مرده او را به دست بیاورد... زائر خضر هم در شمشیری نیست و خیال شرارتی هم ندارد. خیلی حیف است دشتی و تنگستان که این طور آرام ... امروز از اهم امور حفظ نظم و امنیت این ثغور است. بدیهی است علی‌الفور بتوسط بنده ... تلگراف خواهید فرمود که عجالاً متعرض زائر خضر نشود و فتنه خوابیده را بیدار نکند. حزم مقتضی رعایت ال‌اهم فال‌اهم است^۱ (قطبی، ۱۳۷۰: ۲۰).

ج. مضمون سازمان‌دهنده. مسائل اجتماعی ایران ناشی از کارشکنی انگلیسی‌ها در

آستانه جنگ جهانی اول

مسئله اجتماعی عبارت از وضعیتی است که به نظر تعداد افراد جامعه، چه آنان که درگیر مسئله هستند، چه آن‌ها که مبتلابه مسئله نیستند، مایه سختی تلقی شود؛ هر چند امکان بهبود داشته باشد. مسئله اجتماعی، هم شامل موقعیت عینی و هم تفسیر ذهنی از وضعیت اجتماعی است که جامعه را در حالت بحرانی قرار می‌دهد. مسئله اجتماعی، شامل بزهکاری نوجوانان، جرم، الکلی بودن مزمن، خودکشی، اختلال روانی، طلاق، تبعیض قومی و گروهی، کمبود مسکن، بی‌کاری، اعتیاد به مواد مخدر و غیره می‌شود (گولد و کولب، ۱۳۹۲: ۶).

از خلال بررسی اسناد، مسائل اجتماعی آشکار شد که برخی آن‌ها را نتیجه حضور انگلیسی‌ها در ایران و برخی آن‌ها را زمینه‌ساز حضور انگلیسی‌ها در ایران به شمار می‌آورند:

^۱ در این زمینه بنگرید به: سواد تلگراف آقای نظام‌السلطنه والی فارس، مورخه بیست‌وششم رجب/سی‌ویکم سرطان

مضامین سازمان دهنده

الف. ناهمبستگی اجتماعی.

بر اساس تفسیرگرایی، اولاً دموکراسی اهمیتی در آن دوره نداشت و نظر دولتمردان مهم‌تر از نظر مردم بود. از جمله مسائل اجتماعی در آن دوره این بود که مخالفان اتحاد نداشتند و همبستگی اجتماعی ضعیفی وجود داشت. انگلیسی‌ها با استفاده از شایعه‌پراکنی به اختلافات مخالفان خود از جمله سران مبارزان تنگستان دامن می‌زدند. شایعه در یک محیط اجتماعی متجانس حرکت می‌کند و تا زمانی که امیال شخصی و قوی افرادی را که در نقل آن شریک هستند، به خود جلب می‌کند، به حرکت خود ادامه می‌دهد. این امیال شایعه را به‌عنوان عاملی توجیه‌کننده به کار می‌گیرد. تلاش برای دامن زدن به اختلاف بین شیخ حسین خان چاه‌کوتاهی و زائر خضر خان نیز از آن جمله است. از طرفی به دلیل وجود بی‌تفاوتی بین مقامات مسئول، اوضاع رقابتی بین مقامات به وجود آمده بود که کسی به دیگری جز در محاسبه اموال وی اهمیتی نمی‌داد و با یکدیگر همکاری نداشتند؛ برای نمونه والی فارس مراتب اعتراض خود را این‌گونه بیان می‌کند: «[هیچ تصور نمی‌کردم با آن عالم مخالفت و آن زحمتی که در پیشرفت کار شما کشیدم، به مساعدت با زائر خضر شریف از دوستی مخلص صرف نظر نمایم]... همین قدر دوستانه زحمت می‌دهم که... دوستی مخلص برای جنابعالی در هر حال و مقام از مساعدت زائر خضر انسب و انفع است»^۱ (قطبی، ۱۳۷۰: ۲۰). از طرفی بی‌تفاوتی به وقایع محلی در عین توجه دولت انگلیس به جزئیات مناطق ایران، شناخت مردم و رسوم و فرهنگ مناطق مختلف، مسئله اجتماعی مهمی برای ایران در آستانه جنگ جهانی اول بود تا آنجا که حکمران بندرها که فرد وطن‌دوستی بود و بارها انگلیسی‌ها برای ایشان ایجاد مزاحمت کردند در نامه‌ای دلسوزانه به وزارت خارجه تذکر داد: «بنده حیرت دارم [...] علت پیشرفت دول اروپا این است که اظهارات مأمورین خودشان را قبول می‌کنند... نه فقط در ظرف این دو سال... بلکه در [ظرف بیست سال گذشته] کراراً و مراً معایب و نواقص امور بندرها را برای وزارت خارجه تشریح کرده ام»^۲ (همان، ۶۷)؛ اما گویا هیچ توجهی به نامه‌های وی نشد.

^۱ در این زمینه بنگرید به: سند تلگرام‌های والی فارس به حکمران بوشهر، تلگرام اول نظام‌السلطنه، مورخه بیست‌وششم رجب‌السی‌ویکم سرطان ۱۳۲۹، نمره ۶، تلگرافخانه-مجانی.

^۲ همچنین به: سند نبرد دلبار و تلگرام حکمران بنادر به وزارت خارجه، تلگراف حکومت بنادر به وزارت خارجه، مورخه ۱۲ رجب ۱۳۳۱ق، نمره ۵۶.

ب. از خودبیگانگی.

از خودبیگانگی یا الیناسیون از جمله مسائل مهم اجتماعی است که در اثر حضور مؤثر انگلیسی‌ها در مقامات ایرانی ایجاد شد. به طوری که یکی از شیوه‌های مذموم در دوران قاجار نصب پرچم روسیه یا انگلیس بر سردر خانه‌ها و یا پناه‌بردن به سفارتخانه‌های کشورهای یادشده برای مصون ماندن از تعقیب و تعرض مأموران دولتی بود. وضع به گونه‌ای بود که بیشتر جدال بر سر این بود پرچم کدام کشور نصب شود تا اینکه بر سر برداشتن پرچم مناقشه‌ای باشد.

ج. خیانت و جاسوسی.

خیانت و جاسوسی برهم‌زننده انسجام اجتماعی است. وضعیت ارتباطی خاصی در این زمان وجود داشت و انگلیسی‌ها به برخی از مراکز از آن جمله تلگرافخانه برای پیشبرد اهداف خود نیاز داشتند، چرا که ارتباطات ابزار اصلی پیام‌رسانی است. انگلیس برای در اختیار گرفتن تلگرافخانه از حضور محرمانه و غیرمحرمانه مستشاران خود در لباس عمال حکومتی استفاده می‌کرد تا اطلاعات مورد نیاز خود و اخبار مهم را دریافت کند. در جنگ اول جهانی و قبل از آن، کنترل تلگراف ایران در دست انگلیس بود. رئیس نظمیه قم، در نامه خود به تهران از حضور خائنی در تلگرافخانه خبر می‌دهد و می‌نویسد:

... مکرر عرض شده که شاهزاده رئیس تلگرافخانه تمام راپورت‌ها و اقداماتش بر ضد اداره و برخلاف نظم است و آنچه تلگرافی که از مرکز مخابره می‌شود، قبلاً به نقاط دیگر ارائه و اطلاع داده، پس از آن اگر صلاح دانست به اداره می‌رساند. بالعکس هر تلگراف و راپورت تلگرافی که نظمیه به مرکز می‌نماید به طور تحقیق قبلاً نیز به نقاطی ارائه می‌دهد، باز هرگاه صلاح دانست مخابره می‌نماید و عین مطالب معروضه تلگرافاً عرض شده است^۱ (همان، ۴۴).

با توجه به اسناد، نه تنها این نامه‌ها هیچ پیگیری خاص و پاسخ درخوری نداشت؛ بلکه خود این فرد خائن نامه‌ای نوشته و درخواست بازگرداندن اموالش را داشت.

د. فعالیت‌های غیرقانونی

طبق اسناد به دست آمده، دامن‌زدن به فعالیت‌های غیرقانونی و فرافکنی در قالب تهمت‌زدن به انقلابیون از جمله مسائل اجتماعی وابسته به حضور انگلیسی‌ها در ایران بود. انگلیسی‌ها که

^۱. همچنین به: سند تقاضای دستگیری قیام‌کنندگان قم، ۱۸ برج اسد، نمره ۵۰۲.

هنگام تجاوز به آب‌های ایران، مورد حمله مردم مقاوم قرار گرفتند، مبارزان را قاتل خطاب کرده و از آنجا که به تدریج بر قدرت ایشان افزوده شده بود، تقاضای غرامت هم کردند. آن‌ها نزدیک مرکز قاجاقیان می‌شدند تا با قاجاقچیان همراهی کنند. ملاحان انگلیسی قایق ایرانی‌ها را می‌سوزاندند، در حالی که جهازات جنگی انگلیس مشغول کار بودند و در خصوص مقتول شدن یک نفر ملاح انگلیسی و مجروحیت پنج نفر دیگر هم مبلغ غرامتی مطالبه کردند و آن را بالا بردند؛ اما کشته‌شدگان ایرانی را قاتل می‌خواندند. وزیرمختار انگلیس مبارزان را قاتل خطاب می‌کرد در حالی که نیروهای وی در مرکز اقدامات غیرقانونی فعالیت می‌کردند.

۵ - تحمیق مردم

گروه‌های مبارز تلاش می‌کنند مردم را نسبت به شرایط آگاه کنند و از طریق یادگیری اجتماعی، خودآگاهی اجتماعی آن‌ها را بالا ببرند (بندورا، ۱۹۸۹: ۶۰-۱). انگلیسی‌ها سعی می‌کردند با ناآگاه نگه‌داشتن و سردرگم کردن مردم در باره اوضاع، موقعیت خود را پایدار کنند. در چنین شرایطی گروه‌های مبارز طی اعلامیه‌هایی برای آگاه کردن مردم تلاش می‌کردند:

... تمدن و انسانیت، طرفداری از اقوام ضعیفه، نوع خواهی و رعایت حقوق بین‌الملل، فقط عباراتی است که برای مردمان بی‌خبر غیرمطلع استعمال می‌کنند. معنی تمدن امروزی خاصه تمدنی که انگلیس‌ها مدعی دارا بودن آن هستند، تاختن به بیچارگان، غصب حقوق ضعیفان، ... تمدن امروزی را غیر از این معنی نیست و انگلیسی‌های مظلوم‌کش مصداق حقیقی این مدنیت دروغی هستند... اگر انگلیسی‌ها قصد و غرضی ندارند با مملکت ما چه کار دارند؟ ... ما که تجاوزی به حقوق آن‌ها ننموده‌ایم^۱ (قطبی، ۱۳۷۰: ۵۷).

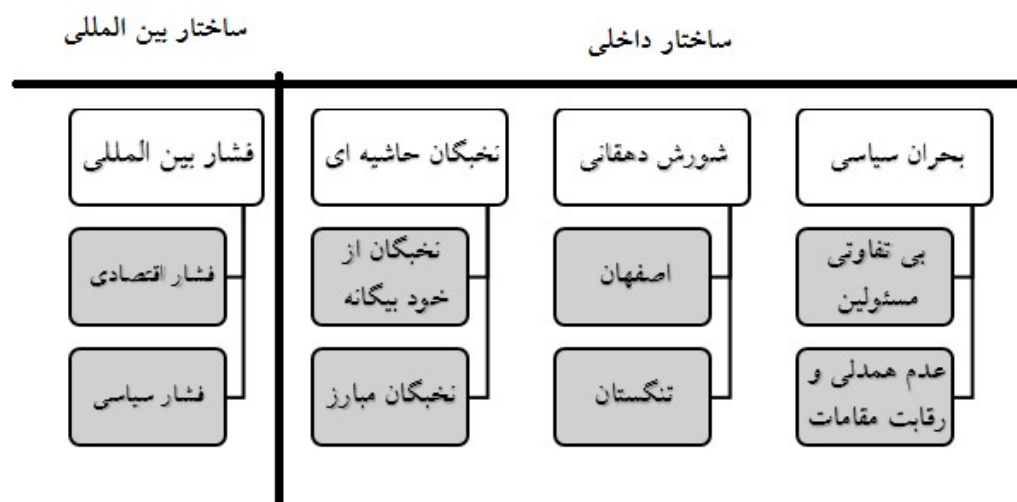
نمودار ۲- شیوه فعالیت انگلیسی‌ها در ایران در آستانه جنگ جهانی اول

^۱ . همچنین به: بیانیه کمیته اتحاد اسلام (نهضت جنگل) در باره مبارزان مردم فومن توسط هواپیماهای انگلیسی، روز سه‌شنبه پانزدهم رمضان ۱۳۳۰ق.

مسائل اجتماعی ایران در آستانه جنگ جهانی اول با توجه به نظریه اسکاچ پل

مسائل اجتماعی ایران در آستانه جنگ جهانی اول را با توجه به اسناد به‌دست‌آمده از وزارت داخله و بر اساس نظریه اسکاچ پل می‌توان چنین خلاصه کرد:

در مورد نخستین پیش‌شرط وقوع انقلاب که بحران سیاسی دولت است، می‌توان مسئله بی‌تفاوتی مقامات و عدم همدلی بین مسئولان کشور را ذکر کرد. پیش‌شرط دوم برای وقوع انقلاب، شورش از پایین است. در آستانه جنگ جهانی اول، دخالت بیگانگان در ایران به حدی بود که کنسول انگلیس نگرانی خود را از اوضاع اصفهان بیان می‌کند: «...: نظر به حالت انقلابی که چند روز اخیر در شهر موجود شده...، تکلیف خود می‌داند اطلاع دهد چنانچه خسارتی یا صدمه به جان و مال اتباع دولت انگلیس ساکنین این شهر وارد شود دولت معظم‌له دولت ایران را مسئول خواهد دانست...» (همان، ۷۰). شرط سوم وقوع انقلاب از دید اسکاچ پل وجود نخبگان حاشیه‌ای است؛ آن‌هایی که قادرند مبارزات را سامان دهند و انقلاب کنند که می‌توان شیخ حسین چاه‌کوتاهی، ملاخورشید، احمد خان دریا بیگی و آقای نجفی را نام برد؛ البته متأسفانه همه این تحرکات با تفرقه‌اندازی‌ها و دخالت مستقیم کنشگران انگلیسی سرکوب شد.

نمودار ۲- مسائل اجتماعی ایران بر اساس نظریه اسکاچ پل

نتیجه

این مطالعه تلاش کرد به این پرسش پاسخ دهد که بر اساس اسناد ثبت‌شده محرمانه دولتی در آستانه جنگ اول جهانی، نقش انگلیسی‌ها در جامعه ایران آستانه جنگ جهانی اول، چگونه درک می‌شود.

پیش از پاسخ به این پرسش نتیجه به‌دست‌آمده از شخصیت انگلیسی‌های ساکن ایران بر اساس اسناد مطالعه شده، نشان داد که انگلیسی‌ها در پی کسب منفعت از جنوب و بندرهای جنوبی ایران و آب‌های خلیج فارس بودند. اگر چه در ابتدا قدرت حفظ منافع خود را هم نداشتند؛ اما با پیگیری‌های حقوقی و همراهی با قاچاقچیان داخلی تلاش کردند به دو عنصر موردنیاز خود یعنی ثروت و قدرت دست یابند. از سوی دیگر، نخبگان حاشیه‌ای و مقامات محلی را بررسی می‌کردند. برای مخالفان خود به‌عنوان مختلف مسئله‌ساز می‌شدند و بدین ترتیب نیروهای خود را روی کار می‌آوردند، در نتیجه شایسته‌سالاری جای خود را به میزان اطاعت از قوای انگلیس می‌داد. از طرفی دسترسی به خطوط تلگراف و جاسوسی از این طریق نیز به آن‌ها کمک می‌کرد بیشتر بر امور اطلاعاتی اشراف داشته باشند.

انگلیسی‌ها با عناوین گوناگون، به هرگونه تحرکی که مخالف حیات سیاسی و منافع آن‌ها در ایران بود، هشدار می‌دادند. در بیشتر نقاط کشور مأمورانی داشتند و به تدریج به مسائل داخلی ایران واقف شدند تا جایی که قدرت‌شان به حدی رسید که بمباران‌های مقطعی در شمال کشور برای هشدار به روس‌ها و مردم آن ناحیه انجام می‌دادند. علی‌رغم اینکه گروه‌های مبارز به مردم مکرر هشدار می‌دادند که با نفوذ انگلیسی‌ها مبارزه کنند؛ اما مخالفت گسترده‌ای از طرف مردم با این تجاوزها صورت نمی‌گرفت. مخالفت‌هایی هم که توسط دلیران تنگستان یا در اصفهان و قم و سایر استان‌ها صورت گرفت، مقطعی بودند که یا مثل نبرد تنگستان سرکوب می‌شد یا مثل جریان شیخ حسین چاه‌کوتاهی، انگلیسی‌های نفوذی با تطمیع ایرانی‌ها و فریب آن‌ها بین سران مبارز اختلاف ایجاد می‌کردند و یا با هشدار انگلیسی‌ها مثل جریان اصفهان، اعتراض در نطفه از بین می‌رفت.

در پاسخ به شیوه درک اوضاع در آستانه جنگ جهانی اول، گیرتز الگوها را به دو صورت مطرح می‌کند: «الگویی برای چیزی بودن» و «الگویی از چیزی بودن». در این بررسی، دو الگو برای انگلیسی‌ها وجود دارد. در بحث الگویی برای چیزی بودن؛ انگلیسی‌ها تلاش می‌کردند عوامل مرتبط با بقای خود در ایران را تأمین کند. در الگوی از چیزی بودن می‌کوشد موانع

فرهنگی من جمله مقاومت‌های مردمی و مقامات قدرتمند را از مقابل بردارد تا خطری برای حضور این دولت در ایران وجود نداشته باشد؛ اما مردم چه در کی داشتند؟.

مردم اعم از مقامات و مردم عادی دو دسته شدند، یک گروه در الگوی برای چیزی بودن، به منفعت آنی خود توجه داشتند و برای بقای خود و تأمین خواسته‌های‌شان با سفارت انگلیس همراه می‌شدند و البته دولت انگلیس در ایجاد تمایل برای مردم از شایعه‌پراکنی به‌نفع خود کوتاهی نمی‌کرد. گروه دوم مبارزانی بودند که در الگوی از چیزی بودن تلاش می‌کردند خطر وجود انگلیسی‌ها را به مردم یادآوری کنند. این دوگانگی بستری شد برای ایجاد مسائل مختلف اجتماعی از جمله فساد مالی، خیانت، قتل، سرقت، ناامنی، عدم همدلی مسئولان یا یکدیگر، عدم همدلی مسئولان و مردم که در نهایت به یک شبه‌انومی منتهی شد. شبه‌انومی از این جهت که افراد به باورهای خود بی‌اعتقاد نمی‌شوند؛ اما رویارویی دو گروه موجب می‌شود هیچ یک از این دو باور به قدرت نرسند و دست‌اندرکاران ایجاد تفرقه بیشترین منفعت را کسب کنند.

همان گونه که دور کیم، انومی را برای موقعیت نامنظم و بی‌سامان اجتماعی به کار می‌برد که همراه با دو ویژگی است، تغییرات ناگهانی ناشی از یک بحران غیرطبیعی یا جابه‌جایی سریع قدرت و ثروت و وضعیت‌های مزمن و کهنه ناشی از پس‌افتادگی و باقی‌ماندن در قالب‌های فرسوده (توسلی، ۱۳۸۲: ۲۲۵)؛ از آنجا که این شرایط برای ایران، تحمیلی است، شبه‌انومی گزارش شد.

شواهد به‌دست‌آمده نشان داد که این دولت در پی کسب منفعت از ایران به‌ویژه مناطق جنوبی بود؛ اگر چه در ابتدا قدرت حفظ منافع خود را هم نداشت. از سوی دیگر، نخبگان حاشیه‌ای و مقامات محلی را بررسی می‌کرد، برای مخالفان خود به عناوین مختلف مسئله‌ساز می‌شد و بدین ترتیب نیروها خود را روی کار می‌آورد، در نتیجه، شایسته‌سالاری جای خود را به میزان اطاعت از قوای انگلیس می‌داد. دسترسی به خطوط تلگراف و جاسوسی نیز به آن‌ها کمک می‌کرد بیشتر بر امور اطلاعاتی اشراف داشته باشند و به‌عنوان گوناگون به هرگونه تحرکی هشدار می‌دادند.

پس حضور انگلیسی‌ها در ایران در آستانه جنگ جهانی اول، در بردارنده نظامی از نمادهای پیدا و پنهان است که از خلال اسناد به برخی از آن‌ها اشاره شده است. این رفتار سبب استقرار خلق و خوها و انگیزه‌هایی قدرتمند و فراگیر و پایدار در مردم برای مبارزه با آن‌ها شد و برای این هدف، مفاهیم عام در باره هستی این گروه، مثل سیاسی‌بودن انگلیسی‌ها به‌تدریج در ذهن مردم ایران شکل گرفت و افراد بر اساس آن تصور واکنش نشان دادند؛ این مفاهیم ریشه در هاله‌ای از واقعیت‌بودگی دارد.

منابع و مأخذ

- آبراهامیان، یرواند، ۱۳۹۱، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه: محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آدینه‌وند، مسعود، میثم رضایی و اسماعیل سپه‌وند، ۱۳۹۴، «وضع سیاسی- اجتماعی منطقه طهران در دوره قاجار ۱۱۷۴-۱۳۰۴ ش./۱۷۹۴-۱۹۲۵ م.»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، دوره ۴، شماره ۷: ۱۵۶-۱۴۲.
- اسعدی، ایمان، ۱۳۹۵، *بررسی شکاف‌ها و اختلافات قومی در آذربایجان در جنگ جهانی اول*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز.
- اسکاچپول، تدا، ۱۳۸۹، *دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی*، ترجمه: سید مجید روئین‌تن، تهران: سروش.
- اوکانر، فردریک، ۱۳۷۶، *از مشروطه تا جنگ جهانی اول*، ترجمه: حسن زنگنه، تهران: شیراز.
- بارکر، کریس، ۱۳۸۷، *مطالعات فرهنگی*، ترجمه: مهدی فرجی و نفیسه حمیدی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- ترابی فارسانی، سهیلا، ۱۳۸۴، *تجار مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: تاریخ ایران.
- تقی‌زاده مقدم، حسین، ۱۳۷۷، *سیاست انگلستان در انقراض قاجاریه و تشکیل سلسله پهلوی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- توسلی، غلامعباس، ۱۳۸۲، *مشارکت اجتماعی در شرایط جامعه آنومیک*، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- تیلور، آلن جان پرسوال، ۱۳۷۴، *جنگ جهانی دوم*، ترجمه: بهرام فرداد امینی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دالوند، زهرا، ۱۳۹۲، *پیامدهای سیاسی و اقتصادی جنگ جهانی اول در ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم تهران.
- دیناری، احمد، ۱۳۹۶، *نقش انگلستان در براندازی دودمان قاجار*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود.
- ذوالفقاری، فاطمه، ۱۳۹۱، *عملکرد سفارتخانه انگلستان در تحولات سیاسی عصر قاجار*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود.
- رابینگتن، ارل و مارتین واینبرگ، ۱۳۸۲، *رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل اجتماعی*، ترجمه: رحمت‌اله صدیق سروسستانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رئیس‌پسر، بیژن، ۱۳۸۹، *سهم نفت در تحکیم روابط و گسترش نفوذ انگلیس در ایران از ۱۹۴۵ تا ۱۹۰۰ م.*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- سرافرازی، عباس، ۱۳۸۵، «*بلوچستان در جنگ جهانی اول*»، پژوهشنامه تاریخ، دوره پاییز، شماره ۴: ۵۸-۴۱.
- سعیدینیا، سید جلال، ۱۳۶۴، *جامعه‌شناسی مبانی تربیتی و آیین اخلاق اسلامی*، تهران: ناشر نور و برکت.

مطالعه نقش انگلیسی‌ها در جامعه ایران در آستانه جنگ جهانی اول □ ۱۱۳

- شرافتی‌مقدم، ابراهیم، ۱۳۹۵، *پیامدهای اجتماعی و اقتصادی جنگ جهانی اول در شرق ایران - سیستان*، قائنات و خراسان از سال ۱۹۳۰ تا ۱۹۱۰ م.، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- شریف‌کاشانی، محمدمهدی، ۱۳۶۲، *وقایع اتفاقیه در روزگار*، به‌کوشش: منصوره اتحادیه، تهران: نشر تاریخ ایران.
- شمیم، علی‌اصغر، ۱۳۴۵، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: نشر مدبر.
- عاشوری‌نژاد، عباس و راضیه شجاعی، ۱۳۹۴، «*رویاری امپراتوری‌های انگلیس و عثمانی در منطقه خلیج فارس ۱۸۷۱-۱۹۱۸ م. / ۱۲۸۸-۱۳۳۶ ق.*»، پژوهش‌نامه تاریخ، دوره زمستان، شماره ۴۱: ۸۷-۱۱۲.
- عطایی، عبدالله و داوود نوری، ۱۳۹۵، «*سیاست‌های انگلیس و آلمان در فارس در طی جنگ جهانی اول*»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، دوره ۴، شماره ۸: ۷۹-۷۱.
- علی‌وردینیا، اکبر، ۱۳۸۳، «*تحلیل اجتماعی سرقت در ایران*»، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲: ۱۹۶-۱۶۵.
- فلیک، اووه، ۱۳۹۲، *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نی.
- فوران، جان، ۱۳۸۵، *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران*، ترجمه: احمد تدین، تهران: مؤسسه رسا.
- قطبی، بهروز، ۱۳۷۰، *اسناد جنگ جهانی اول در ایران*، تهران: نشر قرن.
- کاساکوفسکی، ولادیمیر آندری یویچ، ۱۳۵۵، *خاطرات کاساکوفسکی*، ترجمه: عباسقلی جلی، تهران: کتاب‌های سیم‌رغ.
- کرزن، جورج ناتانیل، ۱۳۵۰، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه: غلام‌علی وحیدمازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام، ۱۳۵۷، *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران: آگاه.
- گشتی، حمید، ۱۳۹۳، *علل و چگونگی اشغال خوزستان به وسیله بیگانگان در طی جنگ‌های اول و دوم جهانی (با تأکید بر نقش انگلستان)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- گولد، ژولیوس و ویلیام کولب، ۱۳۹۲، *فرهنگ علوم اجتماعی*، چاپ سوم، گروه مترجمان، تهران: مازیار.
- لایارد، اوتسن هنری، ۱۳۶۷، *سفرنامه لایارد*، ترجمه: مه‌راب امید، [بی‌جا]: وحید.
- مجد، احمدقلی، ۱۳۸۷، *قحطی بزرگ*، ترجمه: محمد کریمی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- مجربی، حسن، مهرداد دیوسالار و علی غلامی فیروزجایی، ۱۳۹۷، «*وضع امنیتی ایران عصر قاجار از دیدگاه سیاحان خارجی با تأکید بر شیوه محاکمات و مجازات محکومان*»، فصلنامه مطالعات تاریخ انتظامی، پیاپی ۱۷: ۱۱۴-۹۷.
- مرادی‌خلج، محمدمهدی و مصطفی نامداری منفرد، ۱۳۹۵، «*تعاملات و تقابلات صولت‌الدوله قشقایی و ژاندارمری فارس در آستانه و نخستین سال‌های جنگ جهانی*»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، دوره بهار و تابستان، شماره ۸: ۹۴-۸۰.
- مروار، محمد، ۱۳۸۰، *سیاست‌های انگلستان در خلیج فارس از نیمه دوم قرن نوزدهم تا جنگ جهانی اول*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
- معیدفر، سعید، ۱۳۷۹، *جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی معاصر در ایران*، تهران: سرزمین ما.

- مهدی‌نسب، کبرا، ۱۳۹۳، *بررسی اوضاع اجتماعی ایران عصر قاجار در آثار مأموران سیاسی انگلستان*، کارشناسی ارشد، دانشگاه لرستان.
- میرزایی، حسین و جبار رحمانی، ۱۳۸۷، «فرهنگ و شخصیت ایرانیان در سفرنامه‌های خارجی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، پیاپی ۳: ۷۷-۵۵.
- نجات، امیر، ۱۳۸۸، *جمعیت‌های سری و فراماسونری*، تهران: شرکت کتاب.
- نصیری‌طیپی، منصور، ۱۳۸۳، *ایالت فارس و قدرت‌های خارجی، از مشروطیت تا رضاشاه*، تهران: مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه.
- نورایی، مرتضی و النا آندریوا، ۱۳۹۵، «مهاجران روس و اسکان آن‌ها در ایران اوایل قرن بیستم: مرحله دیگری از استعمار»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان، دوره ۴۵، شماره ۴: ۳۶-۲۱.
- هدایت، مهدی‌قلی مخبرالسلطنه، ۱۳۲۹، *خاطرات و خطرات*، تهران: چاپ رنگین.

Attride-Stirling, J, 2001, *Thematic networks: an analytic tool for qualitative research* , *Qualitative Research*, 1, 385-405.

Bandura, A., 1989, *Social cognitive theory* ,In R ,Vasta Ed. *Annals of child development* ,Vol ,6 ,pp ,1-60.

Geertz,C., 1966, *Religion as a Cultural System in Banton* M ,ed ,*Anthropological approaches to the study of Religion*, Tavistock Publications.

Geertz,C., 1968, *Islam Observed, Religious Development in Morocco and Indonesia* , New Haven, Yale University Press.

Geertz, C. 1986, *Savoir local, savoir global* ,trad ,fr ,Paris, PUF.

Geertz, C., 2000, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books.

Padmanabhan N., Abdul Gafoor I.P. & et al, 2011, *Methodology of History*. School of Distance Education. Calicut university P.O. Malappuram. Kerala, India.